

BERKI FERIZ (Budapest)

A bizánci liturgikus szövegek magyar fordításának néhány kérdéséről

Mielőtt előadásom tárgyára térnék, engedessék meg nekem, hogy felidézzem egy személyes emlékemet feledhetetlen Mesterünkkel, Moravcsik Gyulával kapcsolatosan. Az ő tanítványának vallom magamat, jöllehet szóbeli tanítását csak akkor volt alkalmam hallgatni, amikor – az ő felkérésére – több mint két évtizedig az újjörög és mellékesen a középkori görög nyelv lektora voltam az ELTE görög tanszékén. Akkor a diákokkal együtt részt vettem világi és egyházi bizánci auktorokkal foglalkozó speciális kollégiumának óráin. Éppen az Akathisztosz Hümnsz fordításánál és elemzésénél tartottunk, és rám került a sor, hogy felolvassam és lefordítsam a „Hadat vezérlő Nagyasszony” kezdetű, VI. századi Mária-himnusz. Nem tudom, honnan vettem az ötletet és a bátorságot, hogy megkérdezzem a professzor urat: „Felolvassam, vagy elénekeljem?” Moravcsik Gyula elmosolyodott, és ezt mondta: „Először énekelj el, aztán olvasd fel és fordítsd le”. Úgy is lett: s a görög tanszéken felhangzott az egyetemes kereszténység egyik legszebb Mária-éneke, amit a professzor úr külön is megköszönt. Valamikor a hatvanas években történt ez, az egyetem épületében...

Viszcapillantás a múltba

Amint az többé-kevésbé ismeretes, keleten a keresztény hittérítők mindenütt a térítendő népek nyelvén hirdették az evangéliumot, és végezték az egyházi szertartásokat. Nagyrészt Moravcsik Gyula kutatásai nyomán ma már az is szinte közismert, hogy a honfoglaló magyarság először a bizánci kereszténységgel került kapcsolatba, és Konstantinápolyból kapta első missziós püspökét is a X. század első felében, Hierotheosz személyében. Az 1054. évi nagy egyházszakadás után a keleti kereszténység, az „ó-hit” – a nyugati, latin kereszténység térhódítása ellenére is – még legalább három évszázadig tartotta magát a magyarság körében. Figyelemmel a már említett körülményre – hogy ti. a keleti kereszténység mindig és mindenütt a népnyelvet használta mind a hittérítésben, mind a további istentiszteleti életben –, nem valószínű, hogy egyedül csak a középkori magyarság esetében ne ez a gyakorlat érvényesült volna. Az akkori magyar orthodoxiának is tehát kellett hogy legyenek – ha nem is a maguk teljességében – saját, magyar nyelvű szertartási könyvei, amelyek azonban később, a magyar nyelvű orthodoxia felszámolásával együtt elvesztek. Hangsúlyozni szeretném, hogy ez nem valamiféle romantikus elképzelés, hanem az általános orthodox liturgikus gyakorlatból levont logikus következtetés.

Sajátos történelmi körülménynek tudható be – amelyeknek részletezésére most nincs lehetőség –, a magyar ajkú orthodoxok egészen 1949-ig, az időközben Rómával uniált, mai görög katolikusok pedig az 1962–65. évi II. vatikáni zsinatig mégsem tarthattak jogszerűen magyar nyelvű istentiszteleteket. Ha ezt mégis megtették, formai szempontból illegálisan tették. Pedig a magyar liturgikus nyelv használatára való igény a hazai keleti kereszté-

nyek körében először már akkor jelentkezett nyomatékosan, amikor mind az orthodoxia, mind a görög katolicizmus veszíteni kezdett a korábban szinte kötelező nemzetiségi jellegeből, vagyis a XVII. század végétől.

Az orthodoxok közül leginkább a hamar asszimilálódott görögök ismerték fel a magyar szertartási nyelv jelentőségét az orthodox hitélet fennmaradása szempontjából. Erről tanúskodik öt, nyomtatásban megjelent könyvük, amelyek magyarra fordított orthodox liturgikus és egyéb hitbuzgalmi szövegeket tartalmaznak, és amelyek közül egyesek előszavában a kiadók kifejtették nézeteiket a szertartási nyelv érthetőségének fontosságáról.

Az első könyv: „Igaz vallástétele a Napkeleti Közönséges és Apostoli Ekklesiának”, amely tulajdonképpen Mogila Péter kijevei metropolita nagy kátéja, és amelyet Miskolczi István fordított le magyarra, majd fia, Miskolczi Miklós adott ki 1791-ben. A második: Karapács Demeter gyulai kereskedő „Imádságos Könyvetské”-je 1795-ből. Harmadik a Georgievits Aaron győri görög orthodox pap által lefordított és 1801-ben kiadott bilingvis (görög-magyar) „Kis Katekizmus”. A negyediket – egy liturgikus perikópa gyűjteményt és szentek életét – Stériady Theodor „tataji kalmár” adta ki 1802-ben „Evangéliomok és Epistolák... stb.” cím alatt. Végül az ötödik: Popovics János karcagi görög pap „Orthodox hitvallók Imakönyve” című, saját fordítású munkája, amely 1861-ben jelent meg. (Megjegyzendő, hogy Popovics Jánostól több más liturgikus fordítás is fennmaradt kéziratban.) Az öt fordító, illetve kiadó közül külön elismerés és hálás kegyelet illeti Popovics Jánost (1827–1896), egyrészt azért, mert csak ő végzett a szó igazi értelmében vett liturgikus fordítói munkát, és mert az ő korában erre rajta kívül a magyarországi orthodox egyházban nem akadt más vállalkozó.

A görög katolikusok közül elsőként Kricsfalusy György fordította le 1795-ben Arany-szájú Szt. János Liturgiáját, és csaknem vele egy időben készült el Krucsay Mihály hasonló fordítása is. Meg kell említenem továbbá Kerekes Demeter, Lukács József, Csöpej Antal, Roskovics Ignác, Melles Emil, Danilovics János, Krajnyák Gábor, Kozma János és a nemrég elhunyt Rohály Ferenc nevét, akik a XIX–XX. századok folyamán foglalkoztak a bizánci szertartási szövegek magyarra fordításával, közülük az utolsónak említett Rohály Ferenc görög eredetiből.

Újabb orthodox fordítások

Amikor 1942-ben megnyílt Budapesten a Görög Keleti Hittudományi Főiskola, annak tanárai (köztük magam is) egyik fontos feladatuknak azt tűzték ki, hogy új, megbízható liturgikus fordításokat készítsenek az akkor szerveződő magyar orthodox egyház számára. Első és alapvető penzumként Arany-szájú Szt. János Liturgiájának fordítását kezdték meg, függetlenül magukat valamennyi korábbi orthodox és unitus fordítástól, s a VIII. századi görög Codex Baberinus textusát véve alapul. A lefordított Liturgia 1944-ben jelent meg nyomtatásban. További fordítások nem készültek, mivel a főiskola még abban az évben megszüntette működését.

Léven az említett Liturgia a további tervezett fordítói munka kiindulópontja s így nyelvezeti és módszertani mintája, már akkor el kellett dönteni néhány elvi kérdést.

Mindenekelőtt szakítottunk a hagyományos „Ámen” és „Alleluja” ejtési formával. Jóllehet tisztában voltunk ennek a formának az eredeti voltával, mégis az „Ámin” és az „Alliluia” ejtésforma mellett maradtunk, amely az egész orthodox Keleten ősidők óta használatos. Ezzel azt akartuk kifejezni, hogy a magyar nyelvű orthodoxia is szerves része az egyetemes orthodoxiának. A bibliai (ó- és újszövetségi) idézetek, utalások esetében a meglévő magyar fordításokat vettük igénybe, mindig aszerint, hogy melyik áll közelebb a Septuagintához, illetve az eredeti görög újszövetségi textushoz. Voltak esetek, amikor kénytelenek voltunk az egyes pontatlan magyar theologiai-liturgikus kifejezéseket meghagyni, azok megszokottságánál, általános használatánál fogva. Ilyen például a görög „Λόγος”, amelyet a magyar terminológia a latin „Verbum” közvetítésével vett át, s az „Ige” kifejezéssel ad vissza, holott az esetek túlnyomó többségében mást jelent: ész, értelmet, gondolkodó képességet stb. Úgyszintén meg kellett hagynunk megszokottságánál és belső értelménél fogva – mint ahogyan a legújabb ökumenikus fordítás is meghagyta – az úr imádságának ezt a mondatát: „és bocsásd meg a mi vétkeinket, miképpen mi is megbocsátunk az ellenünk vétkezőknek”, holott az imádság eredeti szövege (Mt 6,12; Lk 11,4) nem beszél szó szerint „vétekről”, „vétkezőkről”, „megbocsátásról”, hanem „adósságokról”, „adósokról”, „elengedésről”. Megmaradt továbbá „a Te Országod” kifejezés is – nemcsak a Miatyánkban és annak doxológiájában, hanem másutt is, ahol az Isten Országáról van szó –, pedig nem mindig tükrözi hiven a görög „Βασιλεία” fogalom „uralom” jelentését. Mellőztük viszont az olyan szóösszeírásokat, mint például: Ūristen, Atyaisten, Szentlélek, Anyaszentegyház stb. (Mint extrém esettel, nemrégiben találkoztam már az egybeírt „Szűzmária” kifejezéssel is.)

A magyar nyelvű orthodoxia 1949-ben történt kanonizálása után lehetőség nyílt további bizánci liturgikus textusok, könyvek lefordítására, s ez a megtisztelő, ám nehéz feladat nekem jutott osztályrészül. Véghezvitelében azonban felbecsülhetetlenül nagy segítséget kaptam azóta elhunyt Berki Zuárd és Popovits István lelkészársaimtól.

Igy készült el 1955-ben a Liturgikon I. kötete, Aranyszájú Szt. János, Nagy Szt. Vazul és Előreszentelt Adományok Liturgiájával, majd 17 évvel később, 1972-ben a Liturgikon II. kötete, az összes templomi istentisztelettel, s ráadásként Szt. Jakab az Úr testvérének ősrégi Liturgiájával. Közben, 1959-ben megjelent az Evchologion (Rituale), majd 1969-ben az összes szükséges énekszövegeket tartalmazó két kötetes Hymnologion. Ez a két kötet a 16 kötetnyi bizánci egyházi költészet antológiájának is tekinthető. A fenti szertartási könyvektől függetlenül 1956-ban megjelent az Imakönyv. (A Liturgikon I. kötete és az Imakönyv II. kiadásban is megjelent 1980-ban, illetve 1987-ben.)

Néhány lexikai és stiláris megjegyzés

Azokon a szempontokon kívül, amelyeket még az Aranyszájú Szt. János Liturgiájának fordításakor elfogadtunk, a további fordítások során újabb megoldandó kérdések merültek fel. Csak néhányat említek meg közülük, a szakrális szövegek fordításánál előforduló nehézségek, dilemmák érzékeltetésére.

A csak Keleten használatos „Θεοτόκος”, amelynek dogmatikai tartalmát, súlyát – mint ismeretes – a 431. évi III. egyetemes zsinat fejtette ki, egyszerűen „Istenszülő”-nek fordítható. Ezt a terminust azonban csak a legritkább esetekben vettük igénybe, mégpedig két okból. Az egyik az, hogy nyelvünkben óhatatlanul azt a gondolatot sugallja, mintha Mária

állandóan, egymás után szülné az isteneket. Másfelől pedig némileg profánul hangzik, mert az állattanból ismert „élveszlő” kifejezésre alludál. Ezért kissé bonyolultabban, de talán költőibben így fogalmaztuk meg a „Θεοτόκος” magyar megfelelőjét: „Istennek Szülője”. Úgyszintén kerültük azt, hogy a „Μήτηρ Θεοῦ” kifejezést monolektikusan „Istenanya”-nak fordítsuk, mivel ez azt jelentené, hogy Mária istennő volna, mint az antik anya-istenségek: Gaia, Héra, Izisz, Asztarté stb. Ezért az „Istenanyja” formát tekintettük helyesnek, megmaradva Mária emberi mivoltánál.

Másképpen történt az „ἀειπρόθενος” kifejezés lefordítása. Az orthodox dogmatika ezzel a terminussal azt jelzi, hogy Mária nemcsak fogant szűzen, hanem Jézus születése után is szűz maradt, mit az egyházi költészet is gyakran hangsúlyoz. Az egyszavas „ἀειπρόθενος” már a latin fordításban is kétszavassá, kissé körülményessé vált: „semper Virgo”, aminek a magyar megfelelője: „mindenkor Szűz”. Itt megint valamilyen szebb, poétikusabb kifejezést kerestünk, mégpedig egyszavasat, s az „örökzöld” analógiájára megalkottuk az „Örökszűz” szót.

A nika-konstantinápolyi hitvallás korábbi fordításai a „τὸν ἐκ τοῦ Πατρὸς γεννηθέντα πρὸ πάντων τῶν αἰώνων” kifejezést így adják vissza: „aki az Atyától öröktől fogva született”. Ehelyett helyesebbnek éreztük ezt a megfogalmazást: „aki az Atyától minden időknek előtte született”.

A „χαίρε” klasszikus görög köszöntés eredetét nem kutattuk behatóbban, de úgy éreztük, minden bizonnyal kapcsolatos lehetett az öröm, az egészség, a jó közérzet kívánásával. Erről különösen az Akathisztosz Hümnosz fordításakor győződünk meg, amelyben a „χαίρε” 169-szer hangzik el, legtöbbször úgy, hogy valamilyen, valóban örömeire indító körülményre utal. Így tehát hosszas töprengés után arra a következtetésre jutottunk, hogy a magyar „üdvözlég” kifejezés már a Szűz Mária örömhírvételéből (Lk 1,26–38) ihletett imában is valahogy szegényes, kevesetmondó, nem is szólva az Akathisztosz Hymnosz néha szinte dithyrambikus fűtöttségéről. Így tehát visszakanyarodtunk a „χαίρε” köszöntés eredeti jelentéséhez: „örvendezz”.

Hogy nem a minden áron való másságra törekedtünk, bizonyítékul szolgáljon – a Mi-atyánk előbb idézett kifejezésein kívül – például a „καρπὸς τῆς κοιλίας” kifejezés. Ugyanis változtatás nélkül a megszokott „méhnek gyümölcse” formát alkalmaztuk, mert a görög eredeti szó szerint inkább „a has gyümölcset” jelenti.

Fordításunkban egyébként néha az eredeti görög textust is pontosítottuk. Gondolok itt például megint az Akathisztosz Hymnoszra, amelyben Gábel arkangyal ugyancsak 169-szer így szólítja Máriát: „Νύμφη ἀνύμφευτε”, aminek szó szerinti fordítása: „Férjezetlen Menyasszony”. Ennél szebbnek és dogma-tartalmilag is helyesebbnek találtuk az „Érintetlen Menyasszony” kifejezést.

A csak felolvasásra szánt prózai liturgikus szövegek fordításánál általában azokkal a nehézségekkel találkozunk, amelyek a magyar nyelv és az indoeurópai nyelvek közti szerkezeti különbségekből erednek, és amelyekkel minden magyar fordítónak meg kell küzdenie.

Az éneklésre, többnyire dallammal együtt alkotott költeményekről – mint tudjuk – csak a múlt században derítette ki Konsztantinosz Ikonomosz, majd Pitra bíboros, hogy azok nem prózai, hanem verses művek, amelyeket szerzőik már nem metrikus, hanem ritmikus formá-

ban írtak, itt-ott még rímek alkalmazásával is. A hatalmas költészeti anyagnak minden szótagra és minden hangsúlyra ügyelő lefordítása egy emberöltő alatt megoldhatatlan feladat lett volna, különösen ha a fordítónak nincs költői vénája. Nem láthattunk tehát más kiutat, mint elsődlegesen azt, hogy a fordítás dogmatikailag hű, pontos és hiánytalan legyen, másodlagosan pedig igyekeztünk a voltaképpen prózai magyar fordítást a lehetőségekhez képest ritmikus formába önteni.

Mint különleges fordítási buktatót, hadd hozzam fel példának Romanosz karácsonyi kondácionjának kezdetét:

„Ἡ Παρθένος σήμερον” = 7 szótag; magyarul:

„A Szűz ma” = 3 szótag; a szótag egyenlőség céljából bővítve.

„A Szűz a mai napon” = 7 szótag.

„τὸν Ὑπερούσιον τίκτει” = 8 szótag; kézenfekvő fordítása: „a Lényegfölöttit szüli” = 8 szótag.

Itt azonban közbeszólt a nyelvi jó ízlés, amely a magyarban a „szül” ige jelen idejét kifejező módban – mint profánt, trivialist – lehetőleg kerüli, különösen a költészetben. Ezért a verssort meg kellett hosszabbítani:

„a Lényegfölöttit hozza a világra” = 12 szótag.

Itt szerencsés véletlen segítette ki a fordítót; ugyanis a dallam olyan, hogy a kétszótagú „τίκτει” szó egymagában 6 köttafejre terjed ki, s így a 12 szótagban lefordított szövegrész is az eredeti bizánci dallamra énekelhető.

Végül szeretnék idézni egy példát a ritmikus prózára, Krétai Szt. András nem énekelt, hanem csak olvasott bűnbánati nagy kánonjából:

„Életemet éjszakában töltöttem mindvégig,
mert sötétség lett énnékem
és mély homály a bűn éjszakája;
mégis avass, Üdvözítőm, a napnak fiává”.

Előadásomat azzal kezdtem, hogy felidéztem egy személyes emlékemet Moravcsik Gyulával kapcsolatosan. Epilógusként most arra emlékszem vissza, hogy ismeretségünk alatt, úgyszólván valahányszor találkoztunk, érdeklődött, hogy min dolgozom, természetesen elsősorban a bizantológiára gondolva. Szeretném tehát, ha a tisztelt Hallgatóság is ezt a kis előadásomat annak tekintené, aminek szántam: számadásnak a három évtizedes bizantinológiai munkámról a lélekben most is közöttünk jelenlevő Mester előtt.

О некоторых вопросах венгерского перевода
византийских литургических текстов
(Резюме)

В введении автор вспоминает свои личные впечатления, связанные с профессором Дюлой Моравчиком, и тот случай, когда на специальном семинаре, который проходил

30 лет тому назад и был посвящён переводу византийских аукторов, он по указанию профессора должен был пропеть кондак „Взбранной Воеводе” на греческом языке.

Далее автор, бросив ретроспективный взгляд на прошлое Православной Церкви в Венгрии, приводит упомянутые в истории факты о том, что на христианском Востоке после обращения в христианскую веру в литургической и религиозной жизни народа всегда использовался язык данного народа. Из этого логически следует, что венгры, принявшие в X веке христианство от византийских миссионеров и сохранявшие его вплоть до XIV века, также могли иметь и употреблять переведённые на венгерский язык богослужебные тексты. Эти церковные книги – с вытеснением восточного христианства – исчезли на протяжении средневековья. Исчезновению венгерских литургических текстов способствовало также и то обстоятельство, что впоследствии, вплоть до XVIII века православие в Венгрии представлено почти исключительно другими народами, переселившимися из окружающих стран, которые употребляли свой богослужебный язык.

К концу XVIII века в среде ассимилированных православных греков возникла потребность вести свою духовную жизнь на венгерском языке. Об этом свидетельствует издание на венгерском языке пяти православных вероучительных книг и молитословов в промежутке между 1791–1861 годами. Аналогичные устремления проявляли и бывшие православные, заключившие в XVII веке унию с Римом, которые на протяжении XVIII–XX веков удвоили число своих богослужебных книг, переведённых на венгерский язык. Но, не смотря на эти обстоятельства, ни православные не могли добиться от сербской и румынской иерархий, ни униаты (греко-католики) от Рима права употреблять в богослужении венгерский язык вплоть до середины XX века. Православные венгры получили эту возможность в 1949 году, а униаты – после II-го Ватиканского собора – в 1965 году. До этого времени в обеих Церквах венгерский богослужебный язык употреблялся не *de jure*, а только *de facto*.

Когда в 1942 году в Будапеште была открыта православная высшая духовная школа, то её преподаватели – в том числе и автор этой статьи – заново начали переводить на венгерский язык Литургию Св. Иоанна Златоустого, и в 1944 году текст этого перевода был издан. Следует отметить, что переводчики вместо „Амен” и „Ал-лелюя” ввели в текст привычную в Православной Церкви форму „Амин” и „Аллилуия”. Библейские выражения, цитаты, а также текст „Отче наш” были заимствованы из существующих венгерских переводов Библии.

После признания венгерского православия в 1949 году автор – уже будучи в должности благочинного-администратора венгерских православных приходов – продолжил работу по переводу богослужебных книг, результатом которой явился двухтомный „Liturgikon” (Служебник), двухтомный „Hymnologion” (Великий Сборник), „Evchologion” (Требник) и „Imakönyv” (Молитвенник).

В данной статье речь идёт о том, какими соображениями руководствовался переводчик при адаптации в венгерский язык некоторых греческих церковных выражений,

таких, например, как: Θεοτόκος, Ἀειπάρθενος, Μήτηρ Θεοῦ, καρπὸς τῆς κοιλίας, πρὸ πάντων τῶν αἰώνων, χαῖρε, Νύμφη ἀνύμφευτος.

Написанные в ритмической стихотворной форме византийские церковные напевы и гимны автор старался переводить в ритмической прозе, по возможности следя за тем, чтобы они могли быть исполнены в форме подлинных византийских напевов.

В конце статьи автор вновь с благодарностью вспоминает профессора Дюлу Моравчика, считая всё сказанное своим отчётом перед незабвенной памятью своего Учителя.